

УДК 368.914

Н. В. Ткаченко, д-р екон. наук, професор

Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАКОПИЧУВАЛЬНИХ ПЕНСІЙНИХ ФОНДІВ У РІЗНИХ КРАЇНАХ СВІТУ ТА В УКРАЇНІ

Н. В. Ткаченко, д-р екон. наук, професор

Інститут последипломного образования Киевского национального университета имени Тараса
Шевченко, г. Киев, Украина

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАКОПИТЕЛЬНЫХ ПЕНСИОННЫХ ФОНДОВ В РАЗЛИЧНЫХ СТРАНАХ МИРА И В УКРАИНЕ

Nataliia Tkachenko, Doctor of Economics, Professor

Institute of continuing education of Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv, Ukraine

MODERN TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF ACCUMULATIVE PENSION FUNDS IN VARIOUS COUNTRIES OF THE WORLD AND IN UKRAINE

Досліджено соціально-економічну значущість накопичувального пенсійного забезпечення у світі через ідентифікування ключових індикаторів, а саме загального обсягу пенсійних активів, співвідношення загального обсягу пенсійних активів та ВВП, співвідношення чисельності активних учасників пенсійних фондів та населення працездатного віку, структуру інвестиційного портфеля накопичувальних пенсійних фондів. Виявлено специфіку охоплення населення накопичувальними пенсіями. Сформульовано ключові проблеми функціонування накопичувальних пенсійних фондів у зарубіжних країнах. Запропоновано сукупність заходів із активізації розвитку накопичувальних пенсійних фондів в Україні, зокрема запровадження обов'язкового рівня накопичувальної пенсійної системи, дозвіл на створення пенсійних схем із визначеними виплатами, створення нових інструментів інвестування пенсійних накопичень, надання додаткових гарантій виплати пенсій, підвищення фінансової грамотності населення тощо.

Ключові слова: накопичувальні пенсійні фонди; пенсійна система; пенсійні активи; інвестиційний портфель; інвестиційні обмеження; пенсійні виплати.

Исследована социально-экономическая значимость накопительного пенсионного обеспечения в мире путем идентификации ключевых индикаторов, а именно общего объема пенсионных активов, соотношение общего объема пенсионных активов и ВВП, соотношение численности активных участников пенсионных фондов и населения трудоспособного возраста, структуру инвестиционного портфеля накопительных пенсионных фондов. Выявлена специфика охвата населения накопительными пенсиями. Сформулированы ключевые проблемы функционирования накопительных пенсионных фондов в зарубежных странах. Предложена совокупность мер по активизации развития накопительных пенсионных фондов в Украине, в частности, введение обязательного уровня накопительной пенсионной системы, разрешение на создание пенсионных схем с установленными выплатами, создание новых инструментов инвестирования пенсионных накоплений, предоставление дополнительных гарантий выплаты пенсий, повышение финансовой грамотности населения и т. д.

Ключевые слова: накопительные пенсионные фонды; пенсионная система; пенсионные активы; инвестиционный портфель; инвестиционные ограничения; пенсионные выплаты.

The socio-economic significance of the funded pension fund in the world was studied by identifying key indicators, namely the total amount of pension assets, the ratio of total pension assets and GDP, the ratio of active participants in pension funds and working-age population, the structure of the investment portfolio of funded pension funds. The specificity of population coverage with funded pensions has been revealed. The key problems of the functioning of funded pension funds in foreign countries are formulated. A set of measures to enhance the development of funded pension funds in Ukraine was proposed. They are: the introduction of a mandatory level of a funded pension system, permission to set up pension schemes with defined payments, creation of new tools for investing pension savings, providing additional guarantees for paying pensions, improving financial literacy of the population.

Keywords: pension funds; pension system; pension assets; investment portfolio; investment restrictions; pension benefits.

Постановка проблеми. Створення та розвиток накопичувальних пенсійних фондів – відносно нове явище для пенсійних систем країн пострадянського простору, на відміну від зарубіжних країн. У світовій практиці такі фонди є не лише інструментом додаткового пенсійного забезпечення, але і джерелом істотних інвестицій в економіку. Тому поглиблене дослідження цієї сфери економічних відносин є пріоритетним на сьогодні, оскільки стосується питань розвитку економіки, нарощування фінансового та інвестиційного потенціалу країни, підвищення рівня пенсійного забезпечення громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним питанням функціонування накопичувальних пенсійних фондів в Україні та у світі присвячували свої дослідження багато вітчизняних та закордонних учених, серед яких Л. Діденко, О. Кириленко,

Г. Козак, В. Криклій, К. Штепенко [1-5] та багато інших. Проте в умовах ринкової економіки умови функціонування накопичувальних пенсійних фондів не лишаються сталими, а постійно змінюються, що зумовлює необхідність продовження досліджень у цьому напрямі.

Метою статті є ідентифікація сучасних тенденцій розвитку накопичувальних пенсійних фондів у різних країнах світу та в Україні, а також розробка першочергових заходів щодо активізації розвитку вітчизняних пенсійних фондів, відповідно до світових тенденцій.

Виклад основного матеріалу. Про соціально-економічне значення накопичувального пенсійного забезпечення у світі свідчить такий показник, як загальний обсяг пенсійних активів. Для країн ОЕСР такий показник за підсумками 2017 року досяг 43,4 трлн дол. США, з них 28,5 трлн дол. США – активи накопичувальних пенсійних фондів. Сім країн (США, Великобританія, Канада, Австралія, Нідерланди, Японія, Швейцарія) з пенсійними активами понад 1 трлн дол. США кожна, охоплюють понад 90 % пенсійних активів країн ОЕСР у 2017 році (рис. 1).

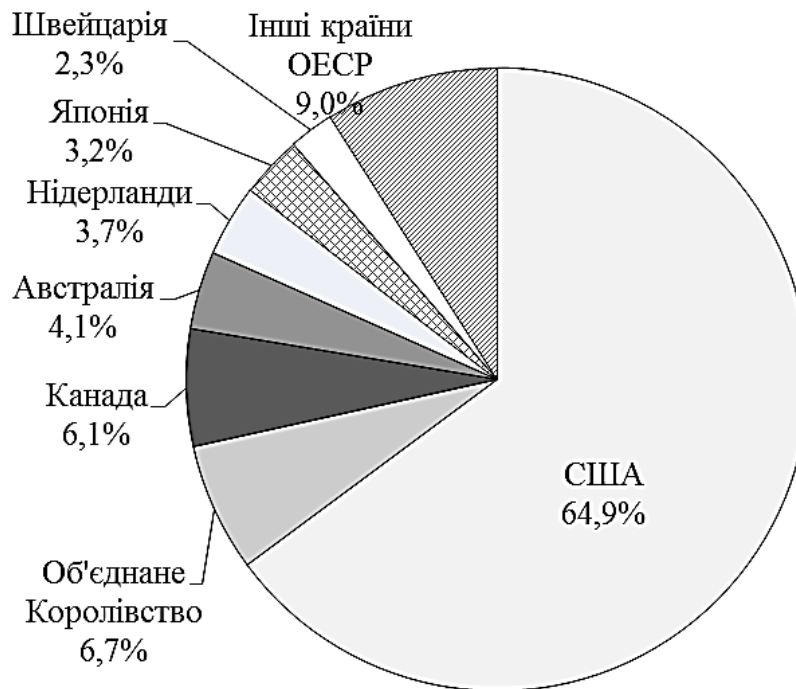

Рис. 1. Географічний розподіл пенсійних активів на території ОЕСР, 2017 рік
Джерело: [6].

Як свідчать дані рис. 1, найбільший обсяг пенсійних активів серед країн ОЕСР накопичено в США у 2017 році (64,9 % загальних активів у регіоні ОЕСР, з активами 28,2 трлн дол. США), Великобританії (6,7 %; 2,9 трлн дол. США) та Канаді (6,1 %; 2,6 трлн дол. США). Це країни з найдовшою історією розвитку накопичувальних пенсійних фондів (у Канаді перший пенсійний фонд, що фінансувався роботодавцями, було створено у 1874 році, у США пенсійний фонд для державних службовців відкрито у 1857 році, для працівників приватного сектору економіки – у 1875 році).

Якщо порівняти обсяги пенсійних активів із розмірами національних економік країн ОЕСР, то у 2017 році пенсійні активи в середньому становили 50,7% ВВП (рис. 2). При цьому обсяг пенсійних активів перевищив розмір ВВП у 8 країнах ОЕСР та становив у Данії – 208,4 % ВВП, Нідерландах – 184,2 %, Ісландії – 164,5 % тощо.

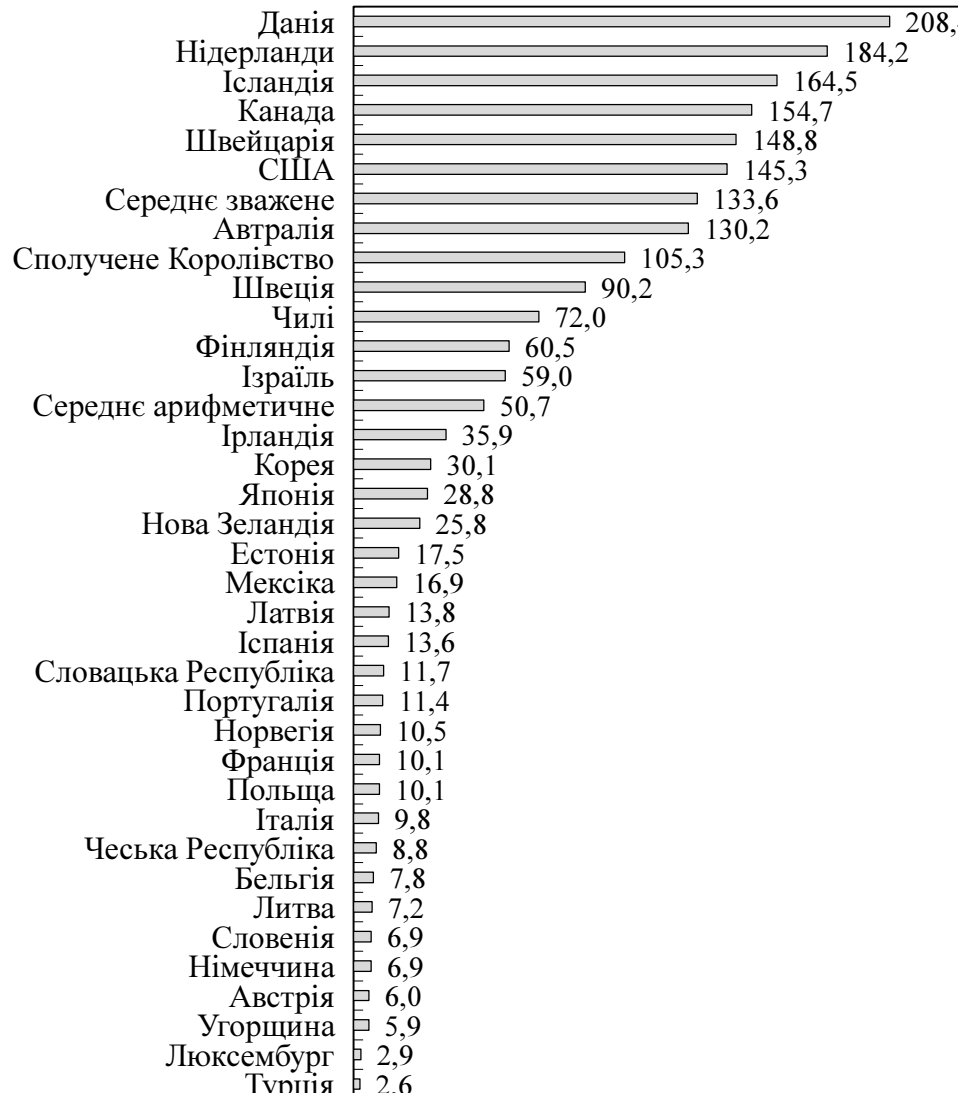

Рис. 2. Співвідношення загального обсягу пенсійних активів та ВВП в окремих країнах ОЕСР у 2017 році, %

Джерело: [6].

Рівень охоплення населення накопичувальними пенсіями оцінюється за допомогою співвідношення чисельності активних учасників пенсійних фондів та населення працездатного віку (осіб у віці від 15 до 64 років). Активними учасниками пенсійних планів вважаються особи, які ще не вийшли на пенсію. При цьому та сама особа може брати участь у кількох пенсійних фондах одночасно. Це можуть бути фонди з обов'язковою, квазіобов'язковою або добровільною участю.

Обов'язковою є участь у пенсійному фонді, якщо роботодавець зобов'язаний створити пенсійну програму для всіх своїх співробітників (у Норвегії), коли працівники повинні вносити пенсійні внески до програми, що фінансується державою (у Данії, Латвії) або до приватного пенсійного фонду за їх вибором (у Чилі, Мексиці).

Квазіобов'язковою є участь у пенсійному фонді, коли роботодавцям пропонується створити пенсійний фонд для своїх працівників у разі закріплення такої вимоги в трудовій угоді (у Кореї, Нідерландах).

Участь у пенсійному фонді є добровільною, якщо роботодавці не зобов'язані створювати пенсійні програми, а співробітники – брати участь у таких програмах, відповідно до вимог законодавства (у Португалії, Литві). У деяких країнах роботодавці повинні за певних умов приєднувати своїх працівників до участі в пенсійному фонді, але при цьому працівники мають можливість відмовитися від цього протягом деякого періоду.

Рівень охоплення населення накопичувальними пенсіями у 2017 році становив понад 70 % населення працездатного віку в країнах, де участь у накопичувальних пенсійних фондах була обов'язковою (в Австралії, Чилі, Данії, Естонії, Фінляндії, Ісландії, Ізраїлі тощо). Водночас у деяких країнах-членах ОЕСР рівень охоплення населення накопичувальними пенсіями лишається відносно низьким, незважаючи на обов'язкову участь у пенсійних фондах. Так, у Вірменії обов'язкові накопичувальні пенсії були введені лише нещодавно, а в Мексиці та Перу наявний високий рівень неформальної зайнятості, що обумовлює відносно низьку участь у пенсійних фондах порівняно з іншими країнами ОЕСР.

Деякі країни запровадили програми автоматичного приєднання працівників до участі в накопичувальних пенсійних фондах (Нова Зеландія, Італія, Туреччина, Великобританія, Німеччина), а в деяких країнах очікуються законодавчі зміни з цього питання (в Ірландії, Литві та Польщі).

Щодо видів пенсійних виплат із накопичувальних пенсійних фондів треба зауважити, що такі виплати можуть здійснюватися в різних формах, залежно від законодавства певної країни. Це можуть бути одноразові, на визначений термін, довічні виплати або їх комбінації. У Швейцарії, наприклад, члени накопичувальних пенсійних фондів можуть вимагати виплату чверті своїх пенсійних активів у вигляді одноразової виплати. Деякі країни дозволяють виплачувати одноразову виплату, якщо накопичена сума є занадто низькою (наприклад, нижче 12 300 євро з 1 січня 2018 року в Австрії) або недостатньою для отримання пенсії, вищої, ніж установлений поріг (як у Литві).

Існують варіанти виплати пенсій, накопичених у приватних пенсійних фондах, через державні установи, наприклад, у Латвії або Польщі. Фізичні особи в Латвії можуть перерахувати свої пенсійні активи в Державне агентство соціального страхування, яке виплачуватиме державну та додаткову пенсії разом. У Польщі відкриті пенсійні фонди накопичують пенсійні активи, які після виходу учасника фонду на пенсію передаються до інституту соціального страхування для здійснення виплат пенсіонерам.

У 2017 році найбільші обсяги пенсійних виплат із накопичувальних пенсійних фондів були здійснені в Австралії (6,9 % ВВП), Данії (5,5 %), Ісландії (5,8 %), Швейцарії (6,8 %) і США (8,0 %). Ці країни мають зрілі пенсійні системи зі значним обсягом накопичених пенсійних активів (понад 80% ВВП).

Зазвичай проблемним питанням функціонування накопичувальних пенсійних фондів є забезпечення реальної чистої дохідності від інвестування пенсійних активів. Проте у 2017 році цей показник для країн-членів ОЕСР становив у середньому 4 %. Реальні показники прибутковості інвестицій, за вирахуванням інвестиційних витрат, були більшими за 5 % у 12 країнах. Це країни, в яких більша частка пенсійних активів інвестується в акції (наприклад, Австралія та Польща). Найбільшу реальну чисту інвестиційну дохідність 7,5 % отримали пенсійні фонди США. Такі позитивні результати пояснюються бурхливим розвитком фондових ринків протягом 2017 року.

Стосовно середньорічного значення реальної чистої інвестиційної дохідності накопичувальних пенсійних фондів за останні 15 років треба зазначити, що найкращі інвестиційні результати досягнуті в Колумбії (6,9 %), Канаді (5,5 %) та Нідерландах (5,3 %). Водночас накопичувальні пенсійні фонди не отримали позитивної реальної чистої інвестиційної дохідності від розміщення пенсійних активів у трьох країнах: Чехії (-1,8 %), Єгипті (-9,7 %) та Естонії (-0,1 %). Це пояснюється занадто консервативними інвестиційними портфелями пенсійних фондів, що призвело до отримання прибутків на рівні нижче інфляції (у Чехії) або високими темпами інфляції (понад 20 % в Єгипті).

Якщо більш детально проаналізувати структуру інвестиційного портфеля накопичувальних пенсійних фондів у 2017 році (табл. 1), то можна побачити, що серед країн-членів ОЕСР акції становили понад 50 % інвестицій пенсійних активів лише в двох країнах: Австралії (58,2 %) та Польщі (85,2 %).

Таблиця 1

*Структура інвестиційних портфелів накопичувальних пенсійних фондів
країн ОЕСР у 2017 році*

Країни	Акції	Векселя та облігації	Готівка та депозити	Відсутня інформація про активи	Інші активи
Польща	85,2	7,4	5,9	0,0	1,4
Австралія	58,2	4,8	11,2	..	25,7
Литва	45,9	46,2	5,2	..	2,7
Бельгія	41,5	45,1	5,7	..	7,6
Чилі	40,8	58,4	0,2	..	0,5
Фінляндія	39,5	27,9	3,5	..	29,1
Франція	38,1	22,4	34,5	..	5,0
Норвегія	36,9	54,2	2,4	..	6,5
Естонія	36,1	59,5	4,1	..	0,4
Австрія	35,5	44,4	7,0	..	13,1
Нова Зеландія	33,2	23,7	7,0	34,5	1,6
США	32,9	21,6	2,4	33,3	9,8
Ірландія	32,3	40,9	2,9	..	23,9
Нідерланди	31,7	43,6	3,3	..	21,4
Швейцарія	31,1	30,6	5,0	..	33,2
Канада	30,5	31,7	4,3	..	33,5
Ісландія	30,5	44,0	10,0	..	15,5
Люксембург	29,1	60,0	4,1	..	6,7
Латвія	27,9	61,7	7,1	..	3,4
Данія	25,6	29,9	2,0	4,1	38,4
Мексика	21,5	75,6	0,9	..	2,0
Португалія	20,4	58,1	6,3	..	15,1
Італія	20,1	45,0	6,2	..	28,8
Ізраїль	18,1	65,1	7,1	..	9,6
Швеція	13,9	14,5	0,9	65,2	5,4
Іспанія	13,2	45,5	11,0	21,8	8,5
Сполучене Королівство	13,1	28,0	2,1	28,5	28,3
Туреччина	13,1	50,5	25,2	..	11,3
Греція	11,4	58,7	7,8	20,8	1,3
Японія	10,5	30,4	8,0	..	51,1
Угорщина	7,1	60,1	3,7	26,6	2,4
Німеччина	6,2	51,9	3,8	..	38,0
Корея	3,1	44,2	16,6	6,3	29,8
Словацька Республіка	2,2	57,8	12,0	23,5	4,4
Словенія	1,9	59,6	12,3	24,6	1,7
Чеська Республіка	0,6	76,9	19,1	2,1	1,3

Джерело: [6].

У деяких країнах світу у 2017 році пенсійні активи майже повністю були інвестовані в облігації (у Домініканській Республіці (99,9 %), Албанії (94,7 %), Коста-Риці (92,1 %) та Мальдівах (91,1 %)). Висока частка інвестицій в облігації в деяких країнах пояснюється декількома причинами. Однією з причин може бути відсутність інвестиційних можливостей усередині країни, що відзначають деякі національні органи влади (Албанії, Малаві, Сербії). Деякі пенсійні фонди надають перевагу консервативним інвестиціям, що забезпечують фіксований і гарантований дохід (у Кореї та Чехії).

Законодавчі норми можуть обмежувати інвестиції пенсійних фондів у деякі менш традиційні класи активів. Так, більшість країн обмежують або повністю забороняють інвестиції в нерухомість, приватні інвестиційні фонди, надання позик. Водночас законодавством можуть бути встановлені вимоги до накопичувальних пенсійних фондів мати мінімальну частку пенсійних активів у деяких інструментах (наприклад, у Польщі пенсійні фонди повинні мати принаймні 15 % акцій, тоді як інвестиції в

казначейські облігації заборонені). У Хорватії Закон про обов'язкові пенсійні фонди від 2014 року розширив інвестиційні можливості для обов'язкових пенсійних фондів, дозволяючи їм інвестувати в інфраструктурні проекти та в інвестиційні фонди.

Додатково зазначимо, що в багатьох країнах світу (Канаді, Швейцарії, Сполучених Штатах та ін.) значною часткою пенсійних активів володіють фонди, що пропонують громадянам пенсійні схеми з визначеними виплатами. Головною проблемою діяльності таких фондів є незбалансованість активів та зобов'язань, що пояснюється збільшенням тривалості життя населення та невисокою інвестиційною доходністю. Така ситуація вимагає від роботодавця внесення додаткових коштів для забезпечення платоспроможності пенсійного фонду. З цієї причини пенсійні схеми з визначеними виплатами стають усе менш популярними серед роботодавців.

Варіантами виходу з такої ситуації є заморожування пенсійного плану для нових учасників пенсійного фонду (м'яке заморожування) або повне припинення фінансування (жорстке заморожування). У цьому випадку пенсійні накопичення виплачуються учасникам фонду у формі одноразової пенсійної виплати або переводяться до страхової компанії для придбання страхового ануїтету. Зважаючи на те, що учасники пенсійного фонду можуть зіткнутися зі скороченням розмірів пенсій у разі припинення пенсійної схеми, деякі країни запровадили надання часткових гарантій виплат накопичувальних пенсій (наприклад, у Німеччині, Великобританії та США).

Порівнюючи рівень розвитку накопичувальних пенсійних фондів в Україні та в інших країнах зазначимо, що наша країна поки що не досягла значного успіху в реформуванні пенсійного забезпечення. Незважаючи на те, що Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» [7] вступив у дію в 2005 році, тобто майже 15 років тому, учасниками недержавних пенсійних фондів стали лише 840,8 тис. осіб станом на кінець 2017 року, або 4,8 % населення України у віці 15-70 років [8]. Загальний обсяг пенсійних активів досяг 2,5 млрд грн, що співставно з менш ніж 1 % ВВП. При цьому 50,3 % активів недержавних пенсійних фондів вкладено в облігації, 42,2 % – зберігаються на депозитних рахунках у банках [9]. Отже, 92,5 % активів розміщені в консервативні активи з фіксованою доходністю, що не дає змоги повною мірою реалізувати інвестиційний потенціал фондів. Це матиме негативні наслідки для розміру пенсійних виплат учасників фондів у майбутньому.

Висновки і пропозиції. Незважаючи на те, що нині жодна з існуючих зарубіжних пенсійних систем не може вважатися ідеальною, досвід інших країн для України є цінним, оскільки дозволить підвищити ефективність пенсійного забезпечення в нашій країні. Для активізації розвитку накопичувальних пенсійних фондів в Україні особливу увагу заслуговують такі заходи: запровадження обов'язкового рівня накопичувальної пенсійної системи, дозвіл на створення пенсійних схем із визначеними виплатами, створення нових інструментів інвестування пенсійних накопичень, надання додаткових гарантій виплати пенсій, підвищення фінансової грамотності населення тощо.

Список використаних джерел

1. Діденко Л. В., Головенко І. П. Система недержавного пенсійного забезпечення і розвиток фінансового посередництва в Україні. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2016. № 1. С. 30–44.
2. Кириленко О., Сидорчук А. Недержавні пенсійні фонди на фінансовому ринку: світовий досвід та реалії України. *Світ фінансів*. 2005. Вип. 3-4. С. 131–142.
3. Козак Г. І. Недержавні пенсійні фонди: зарубіжний досвід та уроки для України. *Економіка. Фінанси. Право*. 2014. № 5. С. 24–28.
4. Криклій В. А. Зарубіжний досвід функціонування недержавних пенсійних фондів та можливості його застосування в Україні. *Економічний часопис – XXI*. 2013. № 1–2(2). С. 34–37.
5. Штепенко К. П., Деркаченко А. В. Аналіз діяльності недержавних пенсійних фондів в Україні. *Молодий вчений*. 2016. № 12.1 (40). С. 1006–1010.

6. OECD Global Pension Statistics. URL: <http://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/globalpensionstatistics.htm>.

7. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 № 1057-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>.

8. Економічна активність населення за статтю, типом місцевості та віковими групами. *Офіційний сайт Державної служби статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

9. Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення станом на 31.12.2017. *Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг*. URL: https://www.nfp.gov.ua/files/17_Dep_Repetska/NPF_IV_kv%202017.pdf.

References

1. Didenko, L.V., Holovenko, I. P. (2016). Systema nederzhavnoho pensiinoho zabezpechennia i rozvytok finansovoho poserednytstva v Ukraini [The system of non-state pension provision and the development of financial intermediation in Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy – The Collection of scientific works of the National University of State Tax Service of Ukraine, 1*, 30–44 [in Ukrainian].

2. Kyrylenko, O., Sydoruk, A. (2005). Nederzhavni pensijni fondy na finansovomu rynku: svitovyj dosvid ta realii Ukrainy [Non-state pension funds in the financial market: world experience and realities of Ukraine]. *Svit finansiv – The world of finance, 3-4*, 131–142 [in Ukrainian].

3. Kozak, H. I. (2014). Nederzhavni pensiini fondy: zarubizhnyi dosvid ta uroky dlia Ukrainy [Non-state pension funds: foreign experience and lessons for Ukraine]. *Ekonomika. Finansy. Pravo – The Economy. The Finances. The Right, 5*, 24–28 [in Ukrainian].

4. Kryklii, V. A. (2013). Zarubizhnyi dosvid funktsionuvannia nederzhavnykh pensiinykh fondiv ta mozhlyvosti yoho zastosuvannia v Ukraini [Foreign experience of functioning of non-state pension funds and possibilities of its application in Ukraine]. *Ekonomichnyj chasopys–XXI – The Economic magazine–XXI, 1-2 (2)*, 34–37 [in Ukrainian].

5. Shtepenko, K. P., Derkachenko, A. V. (2016). Analiz diialnosti nederzhavnykh pensiinykh fondiv v Ukraini [Analysis of the activity of non-state pension funds in Ukraine]. *Molodyi vchenyi – The Young scientist, 12.1 (40)*, 1006–1010 [in Ukrainian].

6. OECD Global Pension Statistics. Retrieved from <http://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/globalpensionstatistics.htm>.

7. Pro nederzhavne pensijne zabezpechennia [About non-state pension provision]. № 1057-IV (09.07.2003). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>.

8. Ekonomichna aktyvnist naseleennia za stattiu, typom mistsevosti ta vikovymy hrupamy [Economic activity of the population by gender, type of locality and age groups]. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua>.

9. Pidsumky rozvytku systemy nederzhavnoho pensiinoho zabezpechennia stanom na 31.12.2017 [Results of the development of the system of non-state pension provision as of December 31, 2017]. Retrieved from https://www.nfp.gov.ua/files/17_Dep_Repetska/NPF_IV_kv%202017.pdf.

Ткаченко Наталія Володимирівна – доктор економічних наук, професор, Інститут післядипломної освіти, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (вул. Васильківська, 36, м. Київ, 03022, Україна).

Ткаченко Наталья Владимировна – доктор економічних наук, професор, Інститут последипломного образования, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (ул. Васильковская, 36, г. Киев, 03022, Украина).

Tkachenko Nataliia – Doctor of Economics, Professor, Institute of Postgraduate Education of Taras Shevchenko Kyiv National University (36 Vasylkivska Str., Kyiv, 03022, Ukraine).

E-mail: tkachenko_nt@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6312-4586>